

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՐՈՆ ՀՈԶԱԿԵԼՈՒ 1700-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻԿ

ՀԱՅԱՅԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՏԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

Հայացած Աստվածաշունչը, որուն հազար հինգհարյուրամյակը կտոնենք, տարեկից է լատին թարգմանություն, որ ծանոթ է Վուլկաթա անունով: Արդարև՝ 392-ին է, որ ս. Հերոնիմոս որոշեց լատիներենի թարգմանել Հին կտակարանի եբրայեցերեն բնագիրը և իր այդ աշխատությունն ավարտեց 405-ին: Ծիշտ նույն միջոցին է, որ ս. Սահակ և ս. Մաշտոց կատարեցին իրենց անմահ գործը: Մաշտոցի հետազոտությունները Հայ այրուբենն ստեղծելու համար, 392-ին սկսված, ավարտեցան 403-ին. այս թվականին, ոչ միայն տառերը պատրաստ էին, այլև Սուրբ Գիրքը, գեթ մասամբ, թարգմանված էր արդեն:

Անոնք, որ Աստվածաշունչը Հայացնելու ազնիվ աշխատանքն ստանձնած էին, չէին կրնար երևակայել, որ իրենց գործին տարեգարձը օր մը պիտի տոնվեր պանդխտության մեջ, լատին մշակույթի հեռավոր հողին վրա, ուր առաջին Հայ մը եկած է այն դարուն, իսկ երբ լատին թարգմանությունը կկատարվեր, Arbanbus (Երվանդ) անունով մեկը, որ իբր նահանգապետ Գալլիան կառավարեց 464-են և 469-ը: Քմահած գիպվածը՝ այսպես մեզ կզնե տարեդարձներու եռյակի մը առջև, տարեդարձը Հայ Աստվածաշունչին, լատին Աստվածաշունչին և Հայոցս այս երկրին մեջ բնակիլ սկսելուն:

Վուլկաթան լատին երկիրներուն համար չունեցավ այն կարևորությունը, զոր Հայ Աստվածաշունչն ունեցավ Հայ ժողովուրդին համար: Լատին զրականությունը շատոնց ի վեր գոյություն ուներ, երբ Վուլկաթան երևցավ, մինչդեռ Հայ Աստվածաշունչը սկզբնավորությունը եղավ Հայ զրականության, սկզբնավորությունը նոր թվականի մը, ուր Հայ ժողովուրդը, առաջին անգամ ըլլալով՝ գրիչ ի ձեռին իր տեղը կուզա գրավել լուսավորյալ մարդկության մեջ:

Հայ Աստվածաշունչը ազատեց Հայությունը իրանական աշխարհին մեջ ձուլվելու վտանգեն: Ամրացուց քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ, և խաչին ճառագայթները հակադրեց հարձակողական մազդեզականության

* Սույն աշխատությունը «Աստվածաշունչի» Հայերեն թարգմանության 1500-ամյակին նվիրված հոբելյանական նստաշրջանում (Սորբոն, 29 մարտի 1936 թ.) Ն. Ադոնցի կարգացած ֆրանսերեն զեկուցման Հայերեն թարգմանությունն է (տե՛ս «Անահիտ», 1936, Հմմտ. «Յուշարձան», ժողովածու, Երուսաղեմ, 1938): Հրատարակում ենք կետադրական և ուղղագրական աննշան շտկումներով: Տողատակի ծանոթագրությունները «Անահիտի» խմբագրությանն են (պատմ. գիտ. գոկտ. Պ. Հովհաննիսյան):

կրակին: Հայաստան վերջնականապես փոխվեցավ էականորեն քրիստոնյա դաշտի մը և այլևս այդպես մնաց դարերու ընթացքին:

Երկրին բարոյական ու մտավորական վերականգնումը բնականաբար արթնցուց ճշմարիտ ազգային գիտակցութիւնը: Պետք է մոռանալ, թե հայ Աստվածաշունչը երևցավ Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի ռաժանուժն անմիջապէս հետո, որուն հետեւեցավ քիչ հետո Հայաստանի թագավորութեան անդարմանալի կործանումը: Այնուհետև գոյութիւն ունեցան երկու Հայաստաններ, մին՝ բյուզանդական, մյուսը՝ պարսկական, ազգային մարմնի մը երկու հատվածները, որոնց յուրաքանչյուրը դեպի տարբեր ճակատագիր մը կը դիմեր:

Հայոց պատմական կյանքը պարզվեցավ երկու տարամետ ուղղութիւններով, զոր կարելի է կերպով մը նկատել իրր աստվածաշնչական ոգովուն երկու այլազան արտահայտութիւնները:

Կ ուզելի քանի մը խոսքով անդրադառնալ այս կրկնակ հոսանքին վրա, հանելե առաջ ատկից հետևութիւն մը, որ կրնա մեզի օգտակար ըլլալ: Պարսկական Հայաստանը ելավ վառարանը ազգային մշակութիւն: Նորածին վրականութեան հիմնադիրները սքանչելի կերպով անոր ծառայեցին: Թարգմանութեանը այն գրական ու պատմական հրաշակերտին, որ է Սուրբ Գիրքը, հետեւեցավ կամ ընկերացավ հայացումը դարուն նշանավոր արտադրութիւններն ամբողջ շարքի մը, ինչպէս Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացիի, Եփրեմի, Ափրապի (Զգոն) գործերու, Եփեսեոսի Քրոնիկոնին և Եկեղեցական պատմութեան:

Եվ ահա նախախարիքը ինքնուրույն ստեղծագործութեան մը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը, Հայաստանի քրիստոնյա թագավորներու պատմութիւնը, հայ դպրութեան հոր՝ Մաշտոցի վարքը, կամքի ազատութեան մասին հնարամիտ տեսութիւն մը, որուն կ'ընկերանա հերքումը քրիստոնեական վարդապետութեան հակառակ այլասեռ աղանդներու: Այս այնքան հուզիչ մտավորական զարթումը պիտի ընդմիջտ պահե, ինչպէս երջանիկ մանկութիւն մը, իր հրապույրն ու թարմութիւնը գրական առաջին ներշնչման, և հաջորդ սերունդին կողմէ պիտի համարվի իբր ոսկեգարը հայ դպրութեան:

Հոգեկան այսպիսի ծաղկափթթումի մը հանդեպ, պարսիկ իշխանութիւնները պետք էր բնտրութիւն մը ընելին երկու քաղաքականութեան միջև, զոր կը թելագրելին բանիմաց խորհրդականներ՝ կամ բռնաբարել քրիստոնեութիւնը և կամ զայն բյուզանդական քաղաքականութեան հետ ու պահել, ինչ որ փորձվեցավ:

Հայերը ատկից օգտվեցան՝ ընդմիջտ ապահովելու համար Հայ Եկեղեցի վո բացարձակ անկախութիւնը և անոր ազգային նկարագիրը վարչական և վարդապետական (dogmatic) տեսակետով:

Եկեղեցին այդ թվականին ոչ միայն պահապանն էր կրոնական գիտակցութեան, այլև կ'ընդգրկեր մարդկային մտքի բոլոր արտահայտութիւնները: Ազգային եկեղեցի մը ունենալ կ'նշանակեր ունենալ սեփական մշակութիւն, ինքնահատուկ լեզու, գրականութիւն, արվեստ, մեկ խոսքով՝ ամեն ինչ, որ կրնորոշե ազգի մը հոգեկան կյանքը:

Հայաստանյայց Եկեղեցիին աղղային գիծը իր ավատական կառուցվածքին մեջ կ'կայանա: Երբեմնի Հայաստանը կ'ներկայացնեն իր կիր մը՝ մեծ ու պզտիկ քանի մը տասնյակ տանուտերությանց ցանցով մը ծածկված:

Եկեղեցին կազմակերպվեցավ քաղաքական քարտեզին հարմարվելով, հոգեկան իշխանութունը կտոր-կտոր եղավ ու գլխավոր նախարարությանց միջև բաժնվեցավ: Ամեն մեկ իշխան կ'հավակներ ունենալ եպիսկոպոս մը, հոգևոր պետ մը՝ իր կալվածին համար, բոլոր եպիսկոպոսները բացահայտորեն ստորադասված էին Եկեղեցվո գերագույն պետին, ինչպես և իշխաններն իրենք իսկ կ'ճանչնային գերագահութունը հայ, պարսիկ կամ արաբ թագավորներուն: Հայաստանին անձանթ մնացած է նվիրապետական համրիչը մետրոպոլիտներու, ինքնավար կամ ինքնազուլս արքեպիսկոպոսներու:

Եկեղեցին, ավատական ուժի մին հետ նույնացած, անոր առավելութուններն ու պակասութունները կ'յուրացնեն: Այսուհանդերձ՝ աշխարհագրական և հոգևոր իշխանությանց միջև ընդհարումները հաճախադեպ չէին, ոչ ալ ծանր: Համերաշխութունը կ'հայտնվեր մանավանդ արտաքին վտանգի պահուն: Նախարարները եկեղեցական ժողովներուն կ'մասնակցեին նույնքան իրավունքով, որքան եպիսկոպոսները, և այս վերջինները նախարարներուն կողքին կ'կենային քաղաքական խոռվությանց միջոցին:

Ատոնք երկու սատարներ են, որ կանդուն պահած են պատիվն այդ երկրին, հմայքն այդ ժողովուրդին, որ, նույնիսկ այն շրջաններուն ուր կեղեքված էր, երբեք չէ կորսնցուցած իր արժանապատվության գիտակցութունը և պատրաստ էր իր քաջարի պետերու առաջին կոչին կռվի երթալու: Պետք է կարդալ հայ պատմաբանները, գաղափար կազմելու համար այն վստահության վրա, զոր կ'ներշնչվին իր իշխանները, այն հիացման վրա, զոր առաջ կ'բերեն անոնց քաջութունը:

Արքայական գահուն անկումն են հետո, Հայաստան կ'ունենա շրջաններ խոռվությանց և հեղափոխությանց, որ հաջորդաբար կ'պայթին, քանի մը տասնյակ տարիներով իրարմե զատված, մինչև այն վայրկյանն, ուր օտար լուծք թոթափվեցավ:

Թ գարու վերջերեն իսկ սկսյալ, կտեսնվին շարք մը իշխանապետութուններ, որ մեկը մյուսին ետևեն ոտքի կկանգնին, և որոնց ոմանք թագավորություն անունը կկրեն: Ժ գարուն, ատոնց թիվը տասներկուքի չափ էր, և ատոնք ինքզինքնին այնքան անկախ կզգային, որ առանձին հարաբերություններ կհաստատեին Բյուզանդիոնի հետ: Կոստանգին Միրանածին, հայազգի Վասիլի թոռը, ատոնց անուններն ու տիրոջները մեզի պահած է ըստ «Կայսերական արքունիքի գիվանագրքին»:

Հայ Եկեղեցին ալ ունեցավ իր նեղության օրերը: Հույն ուղղափառութունը՝ կայսրության ուժերուն վրա կռթնած, որևէ առիթ չէր փախցնել վերսկսելու համար իր հարձակումները Հայ Եկեղեցիի անկախության դեմ:

Այս վերջինը ուժգնորեն պաշտպանեց ինքզինքը և պահպանեց իր ավանդութիւնները, վարդապետութիւնները (dogme), ծեսերը և ամեն ինչ, որ ազգային անհատականութիւնը կկազմէ: Մեկե ավելի անգամներ, իր հմուտ վարդապետներն ու համբավավոր աստվածաբանները մայրաքաղաք կանչվեցան, ու հոն կայսերական ժողովին առջև հայկական դատը

պաշտպանեցին: Ո՛չ հրապուրիչ առաջարկներ, ո՛չ սպառնալիքներ կարող եղան անոնց համողումը խախտել կամ անոնց քաջութիւնը թուլացնել:

Հայ եկեղեցիին պարծանքն է՝ ամեն տեսակ հալածանք կրած ըլլալը պաշտպանելու համար ինչ որ կնկատեր իր հայրերեն իրեն թողված նվիրական ու անբռնաբարելի ժառանգութիւնը մը:

Այդպիսի դիմացկունութեան մը և անոր պարտադրած զոհաբերութեանց արդյունքը եղավ ծաղկումը, եկեղեցիին ծոցին մեջ, դրականութեան մը և արվեստի մը, որ հայոց կվերապահեն պատմավոր տեղ մը քաղաքակիրթ Արևելքին մեջ, ճոխ ու այլազան դրականութիւնը, պատմական, աստվածաբանական, վարդապետական, իմաստասիրական, և արվեստը, մանավանդ ճարտարապետութիւնը, կազմութեան մեջ ինքնատիպ և գործադրութեան մեջ ազնիվ:

Մեկ խոսքով, Հայաստան իր ճիգերը սյակեց քաղաքականութեամբ մը, որ ծաղկեցավ վերոհիշյալ տասներկու իշխանապետութեանց մեջ և որ կրնա Բագրատունյաց կոչվիլ՝ կարևորագույն թագավորութեան անունով: Անի քաղաքը, վառարան այդ քաղաքակրթութեան, իր վեհափառ ավերակներով այդ շիջած քաղաքակրթութեան շքեղութիւնը կվկայե:

Այսպես եղավ բնաշրջութիւնը արևելյան կամ պարսկա-արաբական Հայաստանին: Բայց Բյուզանդական Հայաստանը ի՞նչ կներկայացնէր նույն ժամանակաշրջանին:

Աստվածաշունչի թարգմանութեան միջոցին Բյուզանդական Հայաստանը մասնակցեցավ այդ դրական շարժման: Մաշտոցի գլխավոր աշխատակիցները Բյուզանդական Հայաստանեն էին, այսինքն՝ եկեղեցազավառեն, Դերջանեն, Խորձեանեն, Պաղինականեն և Տարոնեն, Մաշտոց ինքն իսկ Տարոնեն էր: Հունարենը հայտնապես ավելի ընտանի էր այդ շրջաններուն մեջ, Հայաստանի բաժանումեն իսկ առաջ բյուզանդական երկիրներու դրացնութեան պատճառով: Այդ տեղիվանքի թարգմանիչներն ուրեմն ավելի լավ պատրաստված պիտի գտնվեին:

Ատեն մը ետքը. Բյուզանդական Հայաստանը կթվի այլևս չհետաքրքրվիլ սահմանին մյուս կողմն անցած-դարձածով: Անիկա հոգածու չ'երևար ազգային հարցերուն հանդեպ, ինչ ալ ըլլան անոնք: Ան ոչ մեկ հեղինակ տվավ Հայ դրականութեան, ոչ ալ որևէ կրօնավոր կաթողիկոսական աթոռը գրավելու արժանի:

Բյուզանդիոն, Հուստինիանոսի օրերեն իսկ, կձգտեր Հայաստանի այդ մասը իրեն կապելու և հայերը կայսրութեան կյանքին ու շահերուն շրջանակին մեջ միախառնելու: Ավատական կազմակերպութիւնը կամաց-կամաց կործանեցավ և երկիրն իշխաններուն հրավեր եղավ իրենց կալվածները փոխանակելու արքունիքին և պետութեան մեջ պատմակալ պաշտոններու հետ: Գաղթականական հոսանք մը ատկից ծայր տվավ դեպի Բյուզանդիոն, մեկ դարեն մյուսը ավելի ներուժ դառնալով: Ինչ ալ ըլլային այն պատճառները, որ հայերը դեպի Բյուզանդիոն կմղեին, պետք է հաշվի դնել հրապուրը գոր կ'ընծայեր Բյուզանդիոնն այդ թվականին, իբր կայսրութիւն մը տիեզերական նկարագիր զգեցած և աշխարհաքաղաքագիտական իդեալով մը ոգևորված:

Նոր Հոռոմի մեծ հիմնադրին կրազը լավ թարգմանված է իր բարեկամին՝ Կեսարիո հմուտ և պիսկոպոսին^{**}, ձեռքով: Հեթանոս աշխարհը, ըստ իրեն, ենթարկված էր զանազան իշխանություններից. ատկից առաջ կուգային թշնամությունը, ստրկությունը, ամեն կերպ ցավեր: Պատմաբանները ջանացած են ատոր պատճառները դտնել: Ստույգ է՝ վերջապես, թե այս բոլորը արդյունքն է բազմաստվածության մոլոր ոգիին: Անմիջապես որ Քրիստոսի հավատքը հաղթանակե, այդ բոլոր ակտերը, դիվային արտաշնչումները, պետք է անհետանան, ու միևնույն ատեն կառավարության բաժանումը զանազան վեհապետներուն միջև վերջ պիտի դտնե:

«Հիմա, որ միակ Աստված մը հոչակված է, ըսավ ան, միակ կայսրություն մը պետք է աշխարհը կառավարե՝ Հոռոմեացվոց կառավարությունը: Քրիստոնեական հավատքը և Հոռոմեական կայսրությունը կը կազմեն երկու ընձյուղ միևնույն ատեն ըուսած՝ կարծես երկնային հրաչքով մը՝ մարդկությունը հովանավորելու համար: Գոյություն ունեցող բոլոր տերությունները, Սուրիո, Ասիո, Մակեդոնիո, Եգիպտոսի, Արաբիո, Պաղեստինի մեջ, այսուհետև միակ միություն մը պիտի կազմեն: Բովանգակ աշխարհը միակ ազգ մը պիտի դառնա, մարդկությունը պիտի համախմբվի իբր միակ ընտանիք մը՝ միակ մականի մը տակ, հելլեններու և բարբարոսներու միջև առանց որևէ խտրություն»:

Ասիկա բորոքյալ հողիով վանականի մը երազը չէր: Նոր կայսրությունը այդպիսի առաքելության մը կհավակներ արդարև ու կխորհեր զայն իրականացնել՝ քրիստոնեության հիմունքին վրա աշխարհաքաղաքացիական տերություն մը ստեղծելով: Բյուզանդիոնը ոչ հոռոմեական կայսրություն մը պիտի ըլլա, ոչ հունական կայսրություն մը: Ան պիտի ձևացնե լայն կազմակերպություն մը համաաշխարհային բնույթով, զանազան ցեղերու և լեզուներու պատկանող ժողովուրդներու համադործակցության վրա հիմնված՝ առանց ազգային նախապաշարման:

Բյուզանդական Հայաստանը մին եղավ այն երկիրներեն, որոնք ինքզինքնին ի սպաս դրին այդ քրիստոնյա կայսրության: Փոքր Ասիո ժողովուրդներուն մեջ, որոնցմե կայսրությունը պիտի քաղեր իր կենդանի ուժերը, ոչ մեկը ավելի կամ նվազ որոշապես սահմանված ազգային մարմին մը կներկայացներ, կամ ինչ-ինչ ավանդություններով ողևորված կ'երևար, Կասպադովկիա, Լյուդիա, Փոյուգիա, Գաղատիա, Պափլագոնիա, Պիսիդիա, Իսավրիա և ուրիշ շրջաններ շատոնց կորսնցուցած էին իրենց ազգային դիմադրությունը:

Այդ անվերասլահ և կրավորական զանդվածին վրա կկանդներ գործուն ու ձեռներեց մտքով հույն տարրը: Հպարտ՝ անցյալով մը, որ մեկհատիկ է մարդկային պատմության մեջ, զինված լեզվով մը և մշակույթով մը, որ համաաշխարհային դարձած էին հելլենիստիկական ժամանակաշրջանեն ի վեր, հույները ունեին բոլոր առավելությունները կայսրության մեջ առաջին կարգն անցնելու համար:

Բայց բան մը կպակասեր իրենց՝ որպեսզի բոլորովին տեր դառնային Բյուզանդիոնին: Շատոնց ի վեր քաղաքաբնակ դարձած, ճարտարարվես-

** Այսինքն՝ Եվսեբիոս Կեսարացու:

տական կյանքին վարժված, հույները կ'երևա, թե կորսնցուցած էին զենքի սերը: Ամեն պարագայի մեջ, իրենց զինվորական կարողությունները չէին հավասարիք այն համբավին, զոր ունեին գործունեության մյուս ճյուղերուն մեջ:

Արդեն իսկ Հուստինիանոսի օրով, հռի զինվորները պարսավելու համար, զանոնք «յոյն» կկոչեին, որպես թե ոչ մեկ քաջ բան, ինչպես կ'ըսե ժամանակին պատմիչը^{***}, կարենար ելլել այդ ցեղեն:

Հայերը սլիսի լրացնեին ինչ որ կպակսեր հույներուն տոկուն լեռնականներ, զորեզ ու հուժկու, օժտված տպավորիչ ֆիզիկականով մը, զենքերու դործածության մեջ քաջավարժ, անոնք ունեին հարկ եղած հատկությունները բանակը վարելու և զայն հաղթանակի առաջնորդելու համար: Իրոք ալ Բյուզանդիոնի զինվորական հանճարը ծնունդով ու ծագմամբ հայ զորավարներով է ներկայացված:

Ձինվորական կարողությունն է դարձյալ, որ դահուն բախտը կվճռեր, երբ ան խախտած էր: Ուստի և կտեսնենք, որ հայ ռազմիկները կփառասիրեն կայսերական թագին տիրանալ ու կհասնին ատոր և մեկե ավելի անգամ տևական հարստություններ (dynastie) կհիմնեն:

Հիմա դիտենք, թե Հերակլիոս, Բյուզանդիոնի ամենեն նշանավոր կայսրերեն մին, հայ էր, ծնած Թեոդոսուպոլիս, որ մեր օրով էրզրում կկոչվի: Հարստությունը զոր ան հիմնեց, պեաք է ուրեմն առաջին հայ հարստությունը նկատվի:

Մեծանուն արևելագետ Սեն-Մարթենը կկարծեր, թե Իսավրյան հարստության հիմնադիրը, Լևոն, նույնպես հայ էր ծագմամբ, Թեոփանոս ժամանակադիրը շփոթված ըլլալու էր Գերմանիկը, այժմ Մարաշ, որ Լևոնի ծննդավայրն է, Գերմանիկոպոլսո հետ, այժմ էրմենեք, Իսավրիո մեջ, և սխալմամբ անոր տված ըլլալու էր Իսավրացի մականունը: Լևոն սկսավ պատկերամարտ քաղաքականությունը, իր փեսան էր Արտավազդ Հայը, և իր զարմիրը կկրեր Սիսինաքիոս անունը որ ո'չ հունական է ո'չ սուրիական, ասոնք իրողություններ են, որ ուժ կուտան Սեն-Մարթենի հայտնած կարծիքին:

Իսավրացիներեն հետո հայերն են միշտ, որ դերագույն իշխանությունը իրենց ձեռքը կպահեն: Միքայել Թլվատ, աննշան ծագումով մարդ մը, սպանեց Լևոն Հայագդին, բայց հայերը իր կողմը քաջելու համար խնամություն հաստատեց հզոր ընտանիքին հետ Մարինոսի, որ Մամիկոնյանց տոհմեն պատրիկ մըն էր: Մարինոսի դուստրը, գեղեցիկ Թեոդորան, դահուն վրա է, անոր շուրջ իր հորեղբայրը Մանվել, ժամանակին առաջին զորավարը, իր երկու եղբայրները՝ Բարդաս (Վարդ) կեսար և Պետրոնաս, իր փեսան կեսար Ալեքսիոս-Մուսելե (Մուշեղ), իր երկու քույրերուն ամուսինները, Արսաբեր (Արշավիր) և Կոստանդին Բաբոցիկ, բոլորն ալ կկազմեն այն վայլուն դեմքերը, որ կայսրության ճակատագիրը կվարեն:

Վերջապես կ'երևա Վասիլ, հիմնադիրը ամենեն փառավոր հարստության, որ Մակեդոնական կ'անվանվի և իրապես հայկական է, և որու

*** Այսինքն՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի:

տևողութեան միջոցին կայսրութիւնը իր զինվորական ու մշակութային մեծութեան գազաթնակետը բարձրացավ:

Ռամպո, անվիճելի հեղինակութիւն, Վասիլի հարստութեան նվիրած իր մենագրութեան մեջ հաստատեց, թե հայերը ժ դարուն տեր դարձած էին կայսրութեան, թե ամեն տեղ հայեր միայն կտեսնվեին: Վասիլի հետ իրենց երևումն ըրին այն հզոր հայ ընտանիքները, ինչպես Լեկապենոս, Գուրգուաս (Գուրգեն) կամ Ջմշկիկ, Փոկաս, Սկլիոս, որոնք իրենց հերոսական ժեսթերով ստեղծեցին մեծ դյուցազներգութիւնը, հավիտենական փառքը Բյուզանդիոնի:

Հոս տեղը չէ պարզելու երկար ու շարունակական շղթան հայ դեմքերուն, որ իրենց փայլով կլեցնեն կայսրութեան պատմութիւնը Ջ դարեն ժԲ դարը, ոչ ալ դնահատելու այն անսահման ծառայութիւնները, զոր հայերը մատուցած են պետութեան հանրային կյանքի բոլոր մարզերուն մեջ: Հիշեցնենք միայն, որ նույնիսկ թ գարու հելլենական դիտութեանց և հելլեն մշակութի վերածնունդը հայոց գործն է: Վարդաս կեսար Հայն է, որ հիմնեց առաջին համալսարանը Կոստանդնուպոլսո մեջ և զայն դրավ դեկավարութեանը տակ Լեոն Իմաստասերի, որ ինք ալ հայ մըն էր, հռչակավոր թե՛ իբր մաթեմատիկոս և թե՛ իբր հելլենագետ:

Լեոն եղբորորդին էր Հովհաննես Բերական պատկերամարտ պատրիարքին, ուսումնական անձ մը, որդի աստղաբաշխ Բազրատի, ուրեմն հայու մը:

Պատրիարքը ուներ եղբայր մը, որ կկոչվեր Արսաբեր (Արշավիր), որուն քաղաքամերձ պալատը ժամադրապարզ եղավ գրական աշխարհին: Անշուշտ այդ սալոնին մեջ է, որ կազմված է, ի միջի այլոց, համբավավոր Փոտը՝ Կ. Պոլսո պատրիարք և պարծանք օրթոդոքս եկեղեցի: Ան հայ էր իր մորը կողմէ, որ էր Իոնէն, քույրը Արսաբեր հայազգի բարձր պաշտոնատարին, թեոգորա կայսրուհւոյն քեռայրին:

Վերջապես Ջ դարեն ժԱ դար, մինչև հայ հարստութեան վախճանը, հայերը փառավորապես ծառայած են կայսրութեան և զայն դարձուցած են քրիստոնեական քաղաքակրթութեան ախոյանն ընդդեմ մահմեդականութեան:

«Առանց հայազգի Վասիլին, կ'ըսե հայտնի բյուզանդագետ մը, իսլամութիւնը եվրոպայի վրայեն պիտի անցներ, քարուքանդ ընելով ամեն ինչ որ զայն այսօր ելլադայի և Հռոմի դուստրը կը կացուցանե»^{****}:

«Առանց հայ գորավարներու, Բյուզանդիոն պիտի կործաներ բարբարոսներու հարվածներուն տակ: Ծանր ըոպներուն, հանկարծ երևան կուգար Հերակլ մը, Վասիլ մը, Ջմշկիկ մը, Փոկաս մը, որ այդ հոգնած քաղաքակրթութեան նոր թարմութիւն մը կուտար և այն ատեն կայսրութիւնը, այդ ծեր կինը, — ըստ բյուզանդացի պատմագրի մը բացատրութեան, — կ'երևար ինչպես մանկամարդ աղջիկ մը ոսկիով ու թանկագին քարերով զարդարված»^{*****}:

ԺԱ գարուն մեջտեղը, մեծ փոփոխութիւն մը առաջ եկավ: Հայկական հարստութիւնը կշիջանի և բուռն հակազդեցութիւն մը կշղթայագերծվի

**** Այսինքն՝ Ա. Վոկթ:

***** Այս հատվածին հեղինակն է Ռամպո:

Հայերու դեմ: Ատիկա արդյունքն էր հուլյն ազգայնամոլության, գեշ նշանի մը տակ արթնացած և, որ սլիտի խաթարեր պարավոր բարի ավանդութիւնները և սլիտի դղրդեր կայսրութեան շննքը: Այդ այնքան հրաշալիորեն ստղաբեր գործակցութեան անխուսափելի խզումը չուշացավ իր անդրադարձումն ունենալու կայսրութեան ճակատագրին վրա: Կայսրերը, որ իրարու հաջորդեցին այն ատեն, անկարող ու անարժան՝ Վասիլի ժառանգութեան, փոխանակ ջանալու դարձանումը գտնել հուլյներու և հայերու միջև ծագած աղետաբեր պառակտումին, բազմավնաս այդ ուղղութիւնն ընդգրկեցին, առանց գիտակցութիւնն ունենալու իրենց քաղաքականութեան ծանրակշիռ հետևանքներուն: Բյուզանդական իշխանութիւնները սկսան բուռն հարձակումներ գործել Հայ Եկեղեցւոյ դեմ և անխղճորեն աշխատեցան կործանել Հայ իշխանութիւնները՝ այն միջոցին, երբ Սելճուքեան հրոսակները Հայկական բարձրավանդակը կմազկցեին:

Ատիկա ստիպեց Հայերը Բյուզանդիոնին կոնակ դարձնելու, իրենք իրենց մեջ ամփոփվելու: Իրենց ճիգերը համախմբեցին սեփական քաղաքական վառարան մը ստեղծելու համար:

Քաջ Փիլարետը, կյուրապաղատ, բարձր պաշտոնատար արքունիքին և նախկին սպասավոր Աքունբրու, այսինքն ընդհանուր հրամանատար բյուզանդական բանակին, քիչ ժամանակի մեջ աջողեցավ իրեն համար կազմել ընդարձակ պետութիւն մը, որ Մելիտինէն կտարածվեր մինչև Անտիոք:

Ուրիշ Հայ մը, որ նույնպէս կայսրութեան ծառայողներէն էր, Ռուբեն զորավարը, միևնույն ատեն քաշվեցավ Կիլիկիա, և Տավրոսի լեռներուն մեջ հիմնեց ավելի ամուր իշխանութիւն մը և Հայկական մշակույթի նոր վառարան մը:

Հայերու խուժումը դեպի մայրաքաղաքը դադրեցավ: Բյուզանդիոն այլևս չտեսավ ժայթքիլն այդ աղբյուրին, որմէ իր մեջ հոսած էին այնքան կենսական ուժեր և զոր ինքն իսկ ցամքեցուցած էր: Կայսրութեան ծոցին մեջ Հայ-հուլյն համերաշխութեան խզումը կնշանակեր այն թվակաւնը, ուր Բյուզանդիոն սկսավ սահիլ դեպի անկում:

Կ. Պոլսո մեջ՝ Թոռնիկ Հայազգի ընտանիքին վերջին անդամներէն մին, Թեոդորոս Թոռնիկ, արդեն 1261-ին կնախատեսեր, որ թուրքերը օր մը պիտի տիրանային Կ. Պոլսին և ամբողջ կայսրութեան:

Այս հակիրճ ընդհանուր տեսութիւնը կրնա ամփոփվիլ սապես. Հայկական անցյալին որոշ մեկ ժամանակաշրջանին, ժամանակաշրջան, որ մեկէ ավելի տեսակետներով նշանավոր է, կրկին հոսանք մը կտրեց անցավ Հայկական պատմութիւնը, մին ազգային հողի վրա, մյուսը աշխարհաքաղաքացի ոստանին մեջ, մարդկութեան ծառայելու որոշ եղանակներով՝ ազգային շրջանակի մեջ կամ անկից դուրս: Հետո կտեսնվի, որ այդ հոսանքներէն մին, աշխարհաքաղաքացիութիւնը, ձախողվածի մը կ'ենթարկվի կամ հուլյն ազգայնամոլութեան ձեռով կ'այլասերի: Հայերը, երկար ատեն ու լայնորեն շոյալիւն հետո իրենց լավագույն ուժերն ի սպաս աշխարհաքաղաքացի պետութեան, զիրենք ստիպված զգացին ազգային երգիքը դառնալու:

Արդ, այս հանդիսավոր օրվան մեջ հավաքված ենք, նախ կատարելու համար պարտականություն մը, այն է մեծարանքի հարկ մատուցանել հիշատակին անոնց, որ 1500 տարի առաջ բարոյական հիմը դրին մեր պատմական գոյութեան: Հետո ինծի կ'իջի, թե այս հանդեսը կրնա գործնական որոշ օգտակարութիւն մըն ալ ունենալ, պայմանով որ պատրաստ ըլլանք անցյալին փորձառութիւնը գնահատելու: Մենք ի հայտ բերինք գոյակցութիւնը երկու հոսանքներու, որոնք իբր հիմ ունին երկու հակընդդէմ սկզբունքներ: Այժմ ալ, այդ երկու սկզբունքները իրարու դէմ կույի մեջ են, մեկ կամ մյուս կերպով, երբեմն՝ ծայրահեղութեան մղված ձևերով, քաղաքակիրթ աշխարհին մեջ:

Անցյալի փորձառութիւնը, որուն կ'ականարկենք, պետք է մեզի օգնե, պետք է օգնե մանավանդ մեր երիտասարդութեան, որ մասամբ որբ է, իր բախտին ձգված և բոլոր վտանգներուն ենթարկված, այդ աշխարհի հրահանգի փորձառութիւնը պետք է, որ անոր թույլ տա հաստատակամ ու գիտակից ընտրութիւն մը ընելու երկու ուղղութիւններու միջև, որպէսզի ազգային շրջանակին հարի և հաստատ պահպանե ինչ որ կ'սորհրդանշե մեր ազգութիւնը՝ լեզու, կրօնք, ծես, ավանդութիւններ:

Թող այս օրվան հանդեսը և Սահակի ու Մաշտոցի հիշատակը մեզ բոցավառեն նոր եռանդով մը՝ հավատարիմ մնալու համար այն ժառանգութեան, զոր անոնք մեզի թողած են: Այդ ժառանգութիւնը նկատենք իբր տապան մը այս ալեկոծ օտար ծովերուն վրա, այն դժնդակ պայմաններուն մեջ, ուր կ'ոգորի մեր ազգային կյանքը, և ՀՈՒՍԱՆՔ^{*****}, ՈՐ ՕՐ ՄԸ ԱՅԴ ՏԱՊԱՆԸ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՄ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՆՁԵՆ ՄՂՎԵԼՈՎ, ՊԻՏԻ ԻՋՆԵ ԱՐԱՐԱՏ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱ ԵՎ ՄԵԶԻ ԹՈՒՅԼ ՊԻՏԻ ՏԱ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԸ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ, ՈՐ ԼՔՎԱՄ Է ԱՅՍՕՐ, ԲԱՅՅ ՈՉ ՄՈՒԱՑՎԱՄ^{*****}:

***** Ընդգծված ամբողջ հատվածը դուրս է մնացել «Յուզարձան» ժողովածուի հրատարակությունից: Ստորև տրվող «Անահիտի» խմբագրության ծանոթագրությունը կարող է լույս սփռել նման կրճատման հանգամանքների վրա (Պ. Հ.):

***** Այս ճառին արտասանված օրը, վերջին պարբերությունը ունկնդիրներին ոմանց այնպես կարծել տվեր էր, թե բովանդակ հայ ժողովրդի այժմյան ազգային կյանքն է, որ հոն «դժնդակ» ածականով, կ'որակվեր և թե «լքված, բայց ոչ մոռացված հայրենիքի ավերակներու ապագա վերականգնման» մասին հայտնված լույսը կվերաբերեր նորհրդային Հայաստանին: Այդ մեկնությունը անճիշտ է, ինչպես հեղինակն ալ, երբ իրեն հաղորդեցինք այդ կարծիքը, ըսավ մեզի: Հայրենիքեն հեռու օտար երկրներու ցրված հայոց կյանքն է, որ ան կգտնե դժնդակ և երբ կճշդե, թե «վերականգնանք ման արդարության տապանը օր մը Արարատին՝ այժմ թուրքերու ձեռք անցած Արարատին, վրա է, որ պիտի իջնե», հայտնի է, որ չի կրնար ականակել մեր այժմյան Հայաստանի Հանրապետության. որ լքված ըլլայի հեռու, մեկ միլիոն կենդանի, աշխատող, արտադրող հայերու բույնն է. այլ հայերն ու հայ կյանքն բոլորովին պարաված, բայց վտարանդի հայերն երբեք չմոռացված այն հայկական նահանգներուն, որ մնացին կամ տասնհինգ տարի առաջ նորեն անցան թուրք լուծի տակ (Մ. խ.):